

10. Поляков И. П. Доступность и эффективность гражданского судопроизводства: насущные проблемы и пути их решения // Российская юстиция. — 2001. — № 4.
11. Чудиновская Н. А. Стаповление юридических фактов в гражданском и арбитражном процессе / Н. А. Чудиновская. — М.: Волтерс Клувер, 2008. — 179 с.
12. Осокина Г. Л. Курс гражданского судопроизводства России: учеб. пособие / Г. Л. Осокина. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. — 616 с.
13. Цивільне процесуальне право України: навч. посіб. / [Бичкова С. С., Бобрик В. І., Ізарова І. О. та ін.]; за заг. ред. С. С. Бичкової. — К.: Атіка, 2007. — 404 с.
14. Васильковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васильковский; под ред. и с пред. В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2003.
15. Цивільний процес України: підручник / за ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істипа, 2007. — 392 с.
16. Гражданский процесс России: учебник / под ред. М. А. Викут. — М.: ЮРИСТЪ, 2004. — 459 с.

Анотація

Зайвий Т. В. Поняття та ознаки категорії «вид цивільного судочинства». — Стаття.

У статті автор розглядає проблематику існування дефініції «вид цивільного судочинства» у доктрині цивільного процесу, досліджує основні підходи до визначення зазначеної категорії. Аналіз ознак виду цивільного судочинства та існуючих підходів до визначення критеріїв поділу цивільного судочинства на види дозволив сформулювати таку дефініцію: вид цивільного судочинства — це процесуальний порядок розгляду судом першої інстанції певних категорій цивільних справ, перелік яких встановлено законом.

Ключові слова: вид цивільного судочинства, ознаки виду цивільного судочинства, процесуальний порядок.

Summary

Zayviy T. V. Notion and Features of the Category “kind of civil justice”. — Article.

In the article the author considers problems of existence of a notion «type of the civil legal proceedings» in the doctrine of civil process, studies the basic approaches to definition of the specified category. The analysis of signs of type of civil legal proceedings and existing approaches to definition of criteria of civil legal proceedings division on types allowed to formulate the following notion: the type of civil legal proceedings is the procedural order of consideration of certain categories of the civil cases, which were established by the law, in court of the first instance.

Keywords: type of civil legal proceedings, signs of type of civil legal proceedings, procedural order.

УДК 347.734:336.711.2(477)

Л. К. Царьова

ЕМІСІЯ ГОТІВКОВИХ ГРОШЕЙ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРИНЦИПИ

Актуальність теми обумовлена важливою роллю, яку відіграє емісія готівкових грошових коштів у функціонуванні грошової системи, її значенням для економіки у цілому та для фінансової системи держави, а також необхідністю вдосконалення її державного регулювання. Особливо відчутним є вплив емісії готівкових грошей для вирішення проблем, що виникають в кризових умовах. Тому необхідним є дослідження правових питань у сфері грошової емісії, визначення засобів забезпечення емітованих грошових знаків, що сприятиме вдосконаленню механізму правового регулювання емісії готівкових грошей.

© Л. К. Царьова, 2009

Метою даної статті є дослідження змісту категорії «готівкові грошові кошти», аналіз класифікації емісії паперових грошей та засобів їх забезпечення як зобов'язань емітента, визначення принципів емісії готівкових грошей в Україні.

Окремі аспекти цього питання досліджувались у роботах представників вітчизняної фінансово-правової науки Є. О. Алісова, Л. К. Воронової, І. Б. Заверухи, М. П. Кучерявенко, Т. А. Латковської, О. П. Орлюк, серед дослідників інших країн проблем грошової емісії торкалися Є. М. Ашмаріна, К. С. Бельський, О. М. Горбунова, М. В. Карасьова та інші. Однак у роботах зазначених авторів досліджувались загальні питання стосовно категорії грошей, вони не ставили за мету дослідження класифікації та принципів емісії готівкових грошових коштів.

Досить ґрунтовні дослідження теоретичних питань щодо емісії грошей зроблено представниками вітчизняної економічної науки А. Гальчинським, А. М. Морозом, М. І. Савлуком, однак вони стосуються економічного аспекту теми, а не правового.

Гроші як економічна категорія виникли з появою та розвитком товарного виробництва, розвиваються разом з ним, наповнюючись новим змістом та набуваючи нових форм. За своєю сутністю гроші є особливим товаром, що відрізняється від інших товарів своєю специфікою, виступаючи як загальний універсальний товар — товар товарів завдяки своїй здатності обмінюватися на будь-який інший товар. Розвиток економічних відносин впливав і на еволюцію грошей, сприяв появі нових їх форм та їх вдосконаленню.

З розвитком інформаційних технологій форми грошей також змінюються. Р. Барр відзначає, що «гроші завжди мали різні форми у часі та просторі. Тому фізичні властивості не є визначальними для них: усі види грошей — срібні та золоті монети, банківські білети, чеки, банківські перекази є платіжними засобами; у них нема загальних фізичних властивостей, а деякі з них навіть не мають матеріального характеру» [1, 58–59]. З таким твердженням не можна погодитись, оскільки чеки та банківські перекази є грошовими сурогатами. Гроші мають виконувати повний спектр функцій, притаманний цій категорії, а грошові сурогати виконують лише деякі функції грошей, до того ж щодо обмеженого кола осіб, тому уявляється не досить коректним віднесення їх до категорії «гроші». Переконливішим є висновок Є. О. Алісова, який вважає грошові сурогати приватними грошима, які є платіжними засобами з обмеженою сферою застосування [2, 371].

Гроші як категорію публічного права можна розглядати як фінансовий інструмент, який визначений законом як єдиний законний платіжний засіб, є універсальним посередником міни та може виконувати також функції засобу накопичення.

Правове регулювання емісії національних грошей є одним із структурних елементів грошової системи суверенної держави, яка включає також встановлені законом національну грошову одиницю, форми грошей, види готівкових грошових знаків, форми грошового обігу та його регулювання.

Гроші існують у готівковій та безготівковій формах. Емісія готівкових грошових коштів у переважній більшості країн здійснюється центральними банками, безготівкових — і іншими суб'єктами емісійної діяльності.

Враховуючи наявність різних форм існування грошей, зазначимо, що у даному дослідженні визначатиметься зміст поняття «емісія готівкових грошей».

Термін «емісія» походить від латинського «*emissio*», що у буквальному перекладі означає «випуск». Зміст цього поняття визначається у різних джерелах по-різному. Так, у довідниковій літературі пропонуються два підходи. Представники першого визначають емісію як випуск у обіг грошових знаків у всіх формах та державних цінних паперів [3]. При цьому стосовно грошової емісії вказується, що вона веде до збільшення грошової маси в обігу.

Представники другого підходу відносять до емісії випуск цінних паперів, банківських білетів (іноді і казначейських білетів [4]) та паперових грошових знаків [5]. Таким чином, вони значно звужують зміст поняття «емісія грошей», ігноруючи випуск металевих монет та не включаючи емісію безготівкових грошових коштів.

У сучасній економічній літературі стосовно змісту поняття «грошова емісія» також є різні точки зору. Так, економісти здебільшого визначають емісію грошей як випуск у обіг грошей в усіх їх формах — готівковій та безготівковій та вказують, що вона веде до збільшення грошової маси в обігу [6, 93, 282].

У юридичній літературі у це поняття вкладається дещо інший зміст. Є. О. Алісов вважає, що категорія «грошова емісія» не охоплює випуск грошових сурогатів [2, 371]. К. С. Бельський також не включає грошові сурогати у це поняття, до того ж він розглядає термін «грошова емісія» лише стосовно готівки та дає визначення емісії готівкових грошей як сукупності заходів по розробці, виготовленню та випуску в обіг паперових банкнот та металевих монет на підставі вказівок Центрального банку РФ [7, 50]. При цьому він цілком справедливо підкреслює, що вважає грошовою емісією лише такий випуск грошей, який веде до збільшення грошової маси, що знаходиться в обігу.

Для визначення змісту предмета дослідження проаналізуємо, яким чином гроші випускаються у обіг та вилучаються із нього. Відомо, що при проведенні грошових реформ приймається відповідний нормативний акт, випускаються нові види грошових знаків і здійснюється повна заміна всієї готівкової грошової маси, що знаходиться в обігу.

Крім того, є й інші форми випуску готівки в обіг. Так, готівкові грошові кошти випускаються в обіг при видачі банками клієнтам готівки із операційних кас банків (наприклад, при видачі коштів, внесених на вкладні, депозитні, карткові рахунки), тобто при проведенні банками касових операцій. Однак при цьому маса грошей в обігу не змінюється, вони лише переходять із безготівкової форми у готівкову. У той же час інші клієнти банків вносять грошові кошти на вкладні, депозитні, карткові рахунки, вносять чергові внески та передбачені відсотки по кредитних рахунках, внаслідок чого частина готівкових грошових коштів переходить у безготівкову форму. Але й при здійсненні таких операцій загальна сума грошей в обігу не збільшується, лише змінюється

їх форма існування та функціонування. Отже, можна зробити висновок, що зазначені форми випуску не грошей не є емісією грошей, тому що жоден з них не збільшує загального обсягу грошової маси.

Разом з тим проведення деяких банківських операцій веде до збільшення обсягів грошової маси. У економічній літературі обсяг грошової маси в обігу визначається як сума готівкових грошових коштів та банківських депозитів [8, 79]. При проведенні кредитних операцій комерційні банки збільшують обсяг грошової маси завдяки дії грошово-кредитного мультиплікатора. Водночас потрібно зазначити, що один комерційний банк не в змозі це зробити, таке під силу лише системі комерційних банків, що використовують банківські депозити.

Аналізуючи зміст емісії безготівкових грошових коштів, слід вказати на роль центрального банку, який має законом закріплене повноваження по управлінню емісійною діяльністю комерційних банків, обмежуючи або розширюючи їх можливості емітувати кредитні гроші залежно від потреб економіки. Таким чином центральний банк реалізує основні напрямки грошово-кредитної політики, виконуючи функцію емісійного регулювання.

Відзначає зв'язок грошово-кредитної політики та грошової емісії й Я. А. Гейвандов, він виділяє їх специфічні правові ознаки: по-перше, конституційно-правовий характер грошово-кредитної політики і грошової емісії; по-друге, публічно-правову природу грошово-кредитної політики і грошової емісії; по-третє, єдність та взаємозв'язок правового механізму грошової емісії та грошово-кредитної політики, включаючи єдність законодавчого регулювання [9, 46].

Зауважимо, що у даному дослідженні далі під терміном «грошова емісія» матиметься на увазі емісія готівкових грошей.

Визначення готівки (готівкових коштів) у національному законодавстві сформульовано по-різному. Так, у частині четвертій пункту 1.2 Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 15.12.2004 року № 637, визначено, що готівка (готівкові кошти) — це грошові знаки національної валюти України — банкноти і монети, у тому числі обігові, пам'ятні та ювілейні монети, які є дійсними платіжними засобами в Україні. Згідно ж з Інструкцією про переміщення готівки і банківських металів через митний кордон України, затвердженою Постановою Правління Національного банку України від 27.05.2008 р. № 148, «готівка — це готівкова валюта України і готівкова іноземна валюта у вигляді банкнот і монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної держави, банкноти та монети, вилучені з обігу, або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу (крім монет, що належать до банківських металів), і дорожні чеки» (виділено мною. — Л. Ц.).

Уявляється некоректним віднесення законодавцем дорожніх чеків до готівки, оскільки вони є лише грошовими сурогатами, а не готівковими грошовими коштами, тому у даному дослідженні аналізувати правила їх випуску та обігу недоцільно.

Готівкові грошові кошти випускаються у вигляді паперових банкнот і металевих монет.

Будучи знаками вартості, паперові банкноти і металеві монети із низькопробного металу або сплаву не мають реальної вартості, а служать лише визначеними державою знаками вартості, тому їх називають «умовними грошима». Для підкріплення їх номінальної вартості у XVIII столітті на мідних монетах видавлювався надпис, який вказував, що вони виступають як прості грошові зобов'язання [10, 95]. Однак найбільш зручними для використання вважались не металеві, а паперові гроші, які також є зобов'язаннями їх емітента та мають бути певним чином забезпеченими. Вчені зазначають, що дослідження способів забезпечення емісії паперових грошей є одним із найважливіх питань фінансової науки [10, 115].

Підтримуючи у цілому наведене вище визначення емісії готівкових грошей, запропоноване К. С. Бельським, уявляється за доцільне доповнити його, враховуючи, що емітовані державою грошові кошти є її зобов'язаннями. Отже, емісія готівкових грошових коштів — це врегульована правовими нормами діяльність держави по визначенню параметрів, виготовленню та випуску в обіг грошових знаків як єдиного законного платіжного засобу на території держави та як безумовних її зобов'язань, забезпечення яких гарантується державою.

Втім світова практика свідчить, що грошові емісії можуть здійснюватися не лише державою, а й приватними особами за дорученням держави та під її контролем. Дослідження історії розвитку грошових емісій дозволяє відзначити, що державне регулювання емісійної діяльності банків з'явилося не одразу. На початку розвитку банківської сфери банки ряду країн, розпочинаючи свою діяльність як депозитні банки, для підвищення довіри до них почали видавати вкладникам розписки, які передавались із рук у руки для погашення зобов'язань і, отже, почали відігравати роль банкнот. Лише пізніше банки почали емісійну діяльність, випускаючи банкноти. І хоч спочатку розвивалась депозитна діяльність банків, втім дослідження історії розвитку банківської справи дозволяє зробити висновок, що банківська діяльність набула важливого значення лише з початком їх емісійної діяльності.

На перших її етапах діяв принцип вільної грошової емісії без спеціальних дозволів та ліцензій, але саме випуск банківських банкнот виявився тією сферою, де виникли перші банківські проблеми, пов'язані із шахрайством та відсутністю забезпеченням емітованих банкнот. Тому у цих умовах необхідно було втручання держави [11, 34]. Детально становлення емісійної діяльності банків та дискусії з приводу її доцільності та засобів її державного регулювання досліджено В. Сміт у книзі «Происхождение центральных банков», виданій в Англії в 1936 році та перевиданій російською мовою у 1996 році.

Грошові емісії можна класифікувати за різними критеріями. Але, оскільки вище мова йшла про емісійні зобов'язання емітента грошей, розглянемо запропоновану У. Ст. Джевонсом класифікацію залежно від засобів покриття (забезпеченості). Він виділяє за цим критерієм такі способи грошової емісії та засобів забезпечення зобов'язань емітента — незалежно від його статусу, тобто

держави чи приватної особи: 1) простий депозитний спосіб; 2) часткове покриття; 3) мінімальне покриття; 4) пропорційне покриття; 5) фіксоване максимальне покриття; 6) випуск з еластичними межами; 7) паперове покриття; 8) покриття реальним майном; 9) випуск, обмежений вексельним курсом; 10) цілком вільний випуск; 11) випуск *al pari* (лат. — на рівні); 12) паперові гроші, що застосовуються для сплати податків; 13) гроші з відстроченим розміном; 14) паперові гроші у власному сенсі [10, 115–117].

Простий депозитний спосіб передбачає обов'язок емітента мати постійний резерв повноцінних металевих монет або злитків, рівноцінний сумі непогашених паперових коштів. Таким чином, використання цього способу дає реальні гарантії забезпеченості емітованих паперових грошей. При частковому покритті емітент може отримати дозвіл на покриття певної визначеної частини емітованих коштів державною рентою або іншими визначеними державою надійними паперами. Тобто і цей спосіб реально забезпечує права користувача за захист його інтересів. Мінімальне покриття, як і при простому депозитному способі, передбачає обов'язок емітента мати постійний резерв повноцінних металевих монет або злитків, але не на всю суму зобов'язань, а лише на визначену певну мінімальну суму. Як бачимо, цей спосіб дає лише часткові гарантії щодо забезпечення зобов'язань емітента. При пропорційному покритті також передбачена необхідність резервування монет або злитків із благородних металів у певній пропорції до їх емісії (третина або чверть). Як і в попередньому випадку, використання цього способу не забезпечує інтересів користувача, оскільки більша частина зобов'язань емітента (дві третини або три чверті) залишаються незабезпеченими. Фіксоване максимальне покриття та випуск з еластичними межами передбачає встановлення граничного розміру випуску та передбачає штрафні санкції за порушення цього припису. Тут держава встановлює необхідність певного забезпечення частини емітованих паперових грошей, максимальний обсяг якої регулюється державою, та встановлює межі загальної емісії, за порушення яких вже встановлена юридична відповідальність у вигляді штрафу. Паперове покриття дозволяє емітенту мати у резерві й інші цінності, окрім благородних металів (золота та срібла), зокрема державні цінні папери. Як бачимо, при застосуванні цього способу держава передбачає використання і своїх власних зобов'язань — державних цінних паперів. Покриття реальним майном дозволяє емітенту резервувати для погашення зобов'язань не лише цінні папери, а й реальне майно: нерухомість, кораблі та інше. Цей спосіб розширює можливості емітента щодо використання засобів забезпечення. Випуск з обмеженим курсом передбачає надання великим банкам емісійних повноважень та встановлює заборону в разі, якщо вексельний курс досягне розміру, коли вигідно буде вивозити металеві грошові кошти за кордон. Використання цього способу обмежує коло суб'єктів грошової емісії лише великими банками, передбачає розмін випущених банкнот, однак ставить право на емісію в залежність від вексельного курсу, встановлюючи заборону емісії, коли він буде несприятливим для країни. Цілком вільний випуск не передбачає будь-яких обмежень та приписів щодо випуску грошей приватними особами на за-

садах вільної конкуренції, крім загальних приписів, що стосуються взагалі правочинів та зобов'язань. Коло приватних суб'єктів грошової емісії в цьому разі не обмежене, переваги використання грошей того або іншого емітента залежить від довіри до нього. Випуск *al pari* (лат. — на рівні) означає випуск паперових грошей, які не обмінюються на металеві, однак, відповідно до стану економіки, вони зберігають однакову цінність з металевими грошима, вартість яких вони номінально відображають. Паперові гроші, що застосовуються для сплати податків як спосіб грошової емісії та її забезпечення, не передбачає будь-яких обмежень обсягу випуску нерозмінних паперових грошей, які держава зобов'язується приймати при сплаті податків на рівні з металевими. Однак при використанні цього способу держава водночас вживає заходів, щоб купівельна спроможність паперових грошей підтримувалась на тому ж рівні, що й металевих. При застосуванні способу випуску паперових грошей з відстроченим розміном держава бере на себе зобов'язання обміняти їх у майбутньому, встановлюючи або час обміну, або зазначаючи, за яких подій вони можуть розмінюватись. Спосіб випуску паперових грошей у власному розумінні не передбачає для емітента необхідності виконання зобов'язань, а використання паперових грошей в обігу обумовлено силою звичая, приписами уряду або відсутністю іншого засобу обміну [10, 117].

Характеризуючи емісійну діяльність переважної більшості країн у сучасний період, слід зазначити, що найбільш притаманними їй є елементи останнього розглянутого способу, тобто випуску грошових коштів без реального їх забезпечення, а саме здійснення фідучіарної емісії. Разом з тим законодавство кожної країни встановлює коло емітентів готівкових грошей, процедуру грошової емісії, певні обов'язки емітентів, певні засоби забезпечення інтересів користувачів.

Аналіз нормативних актів, що регулюють емісію готівкових грошових коштів, дозволяє зробити висновок, що єдиний емісійний центр нашої держави — Національний банк України, що має монополієне право на випуск в обіг грошей, наділений досить широкими повноваженнями, які встановлені законом та не можуть бути обмежені актами органів виконавчої влади. Грошові емісії проводяться згідно з рішеннями Національного банку України, який наділений правом у межах своїх повноважень видавати нормативні акти, що є обов'язковими для всіх юридичних і фізичних осіб. Як єдиний емісійний центр Національний банк України самостійно приймає рішення щодо періодичності проведення грошової емісії та її обсягів. Хоч Закон «Про Національний банк України» зазначає, що емітовані ним грошові знаки — банкноти та монети є безумовними зобов'язаннями Національного банку і забезпечуються всіма його активами, реальний механізм їх забезпечення правовими нормами не врегульований. Слід також зазначити, що при наявності монополії єдиного емісійного центру держави — Національного банку України на емісію готівкових грошових коштів у період сучасної економічної кризи виявилась відсутність можливості впливу на його рішення щодо здійснення грошово-кредитної політики не лише з боку виконавчої влади, а й з боку Верховної Ради, якій голова правління НБУ є підзвітним. Це питання потребує законодавчого вирішення.

Емісія готівкових грошових коштів — це врегульована правовими нормами діяльність держави по визначенню параметрів, виготовленню та випуску в обіг грошових знаків як єдиного законного платіжного засобу на території держави та як безумовних її зобов'язань, забезпечення яких гарантується державою.

Проведене дослідження також дає змогу визначити принципи грошової емісії: — конституційне закріплення основного елемента грошової системи держави — національної грошової одиниці; монополія єдиного емісійного центру держави — НБУ на емісію готівкових грошових коштів; повнота повноважень НБУ щодо визначення періодичності та обсягів грошової емісії; обов'язковість використання емітованих грошових знаків як єдиного законного платіжного засобу на території держави; відсутність реального забезпечення; нерозмінність на будь-які активи держави.

Література

1. Барр Р. Политическая экономия. — М., 1995. — Т. 2. — С. 281. Цит. по: Грибов А. Ю. Институциональная теория денег: сущность и правовой режим денег и ценных бумаг. — М.: РИОР, 2008. — 200 с.
2. Алісов С. О. Проблеми правового регулювання грошового обігу в Україні: Дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 2006. — С. 371.
3. Энциклопедический словарь экономики и права; Современная энциклопедия // support@academic.ru.
4. Большой Энциклопедический словарь // support@academic.ru.
5. Большой Энциклопедический словарь; Толковый словарь Ушакова; Толковый словарь Ожегова // support@academic.ru.
6. Банківська енциклопедія / За ред. А. М. Мороза. — К.: Фірма «Ельтов», 1993. — С. 93; Финансовый словарь / А. А. Благодатин, Л. Ш. Лозовский, В. А. Райзберг. — М.: ИПФРА-М., 2005. — С. 282.
7. Бельский К. С. Эмиссионное право как институт финансового права // Государство и право. — 2006. — № 5. — С. 50.
8. Финансы, деньги, кредит: Учебник / Под ред. О. В. Соколовой. — М.: Юристъ, 2000. — 784 с.
9. Гейвандов Я. А. Денежная эмиссия в России как важнейшее направление единой государственной денежно-кредитной политики // Государство и право. — 2004. — № 5. — С. 46–55.
10. Джевопе У. Ст. Деньги и механизм обмена: Пер. с англ. — Челябинск: Социум, 2006. — 192 с.
11. Смит В. Происхождение центральных банков / Ил-т пац. модели экономики. — Тверь: Твер. полигр. комбинат, 1996. — 284 с.

Анотація

Царьова Л. К. Емісія готівкових грошей в Україні: теоретичні основи та принципи. — Стаття.

У статті досліджено зміст поняття «готівкові гроші», проаналізовано класифікацію емісії паперових грошових коштів за критерієм їх забезпечення як зобов'язань емітента, визначено принципи емісії готівкових грошей в Україні.

Ключові слова: гроші, форми грошей, готівкові гроші, грошова емісія, емісія готівкових грошей, принципи грошової емісії, зобов'язання емітента.

Summary

Tsariova L. K. Emission of cashes in Ukraine: theoretical basis and principles. — Article.

The aim of this article is: to provide research into the notion 'cash (ready money)'; to analyse the classification of paper money emission based on the security of issuer's obligations criterion; to define the principles of paper money emission in Ukraine.

Keywords: money, forms of money, cash, money emission, cash emission, principles of money emission, issuer duties.